

Kultúrkritikai tradíciók metszéspontjában – Lewis Mumford zöld utópiája

Bevezetés: az utópia kísértése és a századfordulós ressentiment

Az első világháború után kísértet járja be a világot – az utópia kísértete. Karl Marx híres mondatának némileg átalakított változata jól jellemzi a Nagy Háború utáni világállapotot. Világról és nem csupán Európáról beszélni azért indokolt, mert a jelenség korántsem korlátozódik az öreg kontinensre; ez azzal a megszorítással igaz, hogy a kísértet kétségkívül Európában rémisztgeti nagyobb kedvvel az egyébként is elbizonytalanodott, a 19. századi civilizáció omladozóféliben lévő kastélyában élő kortársakat. Ám az utópia a kortárs amerikai kultúrkritikában is jelen van; itt is, akárcsak Európában, a századfordulós ressentiment, a *fin de siècle* világában gyökeredzik a kibontakozó nagyipari civilizációt elutasító gondolkodás. Az USA helyzete sok mindenben nagyon különbözik az európaiától. A modernizációval szükségképpen együtt járó társadalmi-politikai feszültségek ott nem párosulnak nagyhatalmak közötti rivalizálással – a kontinensnyi országnak nincs számottevő politikai riválisa határai mentén. Mindazonáltal Amerika is átél egy nagyon komoly, államrendszerét, társadalmát és mindennapi életét alapjaiban megrázó traumát: az 1861–1865-ös polgárháborút. Az Államokban inkább ez a korszakhatár, nem pedig az első világháború, mint Európában. Lewis Mumford, az amerikai civilizáció történetéről írva, a polgárháború előtti évtizedeket aranykornak nevezi, míg a polgárháború utáni időszak a barna évtizedek (*brown decades*) negatív jelzőt kapják.¹ Ezzel egyrészt

A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa. Email: kovacs.gabor@btk.mta.hu

- 1 Ez a felfogás – a két periódus olyasféle szembeállítás, amelyben a polgárháború előtti korszak az aranykor, az azt követő pedig a hanyatlás ideje – közös jellemzője a

az általa vélelmezett kulturális hanyatlásra, másfelől pedig a füstös, környezetszennyező gőzcivilizáció fölemelkedésére utal. Am a polgárháború traumáját Amerikában levezeti a nyugat felé terjeszkedő határ, az egészen a századfordulóig végtelennek tetsző fizikai terjeszkedés lehetősége. A kultúrkritika ott sohasem kerül be a gondolkodás főáramába, mint ahogyan az az első világháború utáni Európában történik.

A századforduló amerikai kultúrkritikájának első nemzedéke egy földrajzilag jól körülhatárolható régióból jön: a régi Amerika, vagyis az északkeleti partvidék Új-Angliájának viktoriánus világából.² Ebből következően képviselői rendkívül ambivalens lélektani pozícióból kritizálják a nagyipari trösztök, a rablólovagok (*robber barons*) modern Amerikáját. Egyfelől szenvednek apáik képmutató, viktoriánus kettős erkölcsétől, másfelől irtóznak a *big business* embertelennek és személytelennek megélt kavargásától; ódzkodva, de kénytelenek beismerni, hogy az apák világa mégiscsak emberléptékűbb és élhetőbb volt ennél. Ebből a kényelmetlen szituációból következik az utópia iránti fogékonyság: a valóságban nem találnak olyan orientációs pontokat, amelyhez regenerációs terveiket kötni tudnák; a *regeneráció* – kollektív és egyéni – ugyanis elképzeléseik kulcsszava. A kulturális muníciót ehhez két forrásból mérik: egyrészt a századfordulós európai gondolkodás fölöttébb vegyes kulturális kínálatából – Nietzsche, Tolsztoj, Bergson, életfilozófia, anarchizmus stb. – másfelől a polgárháború előtti amerikai kultúra világából: Emerson, Whitmann, Thoreau, az amerikai transzcendentalizmus hagyományából. Ami leginkább izgatja őket: lehetséges-e autochton

századfordulós amerikai kultúrkritika gondolkodóinak. Ez kultúra-középpontú látásmódjuk következménye: úgy látják, hogy a polgárháború előtti időszakban megvolt az esély egy önálló amerikai kultúra kialakulására, amely a konfliktus után, a Big Business, a kapitalista rablólovagok korszakában semmivé lett. Mumfordnak a háború előtti korszakról írott 1926-os könyvének címe – *Golden Day. A Study in American Literature and Culture*. Beacon Press, Boston – erre utal. A könyv alaphangja az elszalasztott esély fölötti rezignáció. Az amerikai kultúra arany napja – vagyis virágkora – az 1830–1860 közötti évtizedekben ragyog fel. Az eljövetelet jelző hajnalcsillag a filozófus Ralph Waldo Emerson, a hajnalhasadást Henry David Thoreau jelenti, a délidőben tűnik föl Walt Whitmann költészete, az alkonyt Nathaniel Hawthorne munkássága fémmelzi, míg az este Hermann Melville-vel köszönt be. A beteljesedésének ezt a röpke aranykorát az utána következő barna évtizedektől – a kiteljesedett kapitalizmus, a nagyipari trösztök világától – elválasztó korszakhatár az amerikai polgárháború, amely Mumford szerint a szolgaság két fajtája, az embernek, illetve a gépnek való alávetettség között zajlott – az utóbbi győzelmével.

- 2 A téma feldolgozását adja: Casey Nelson Blake: *Beloved Community. The Cultural Criticism of Randolph Bourne, Van Wycks Brooks, Waldo Frank and Lewis Mumford*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill – London, 1990.

amerikai kultúra, amely egyrészt elkerüli azt, hogy az európai kultúra epigonja legyen, másfelől pedig opciót tud nyújtani az általuk kedvvel ostromozott, értékpusztítónak látott puritanizmusból kinövő sekélyes, haszonelvű gondolkodással és az Amerikában már a századforduló előtti évtizedekben megjelenő tömegkultúrával és szórakoztatóiparral szemben. Ez utóbbiban Amerika jócskán megelőzi Európát. Ott majd éppenséggel az amerikai minták adaptációja történik meg; a két világháború közötti kultúrkritikának a weimari Németországban nem véletlenül lesz egyik jellegzetes toposza az amerikanizmus bírálata. Ezen az amerikai tömegkultúra jelenségeit értik, a hollywoodi filmekről Josephin Bakerig és az amerikai néger dzsesszenéig. Magát az amerikai termelési és szervezési technológiát – a fordizmust, vagyis futószalagrendszert és a taylorizmust, vagyis az amerikai termelészervezést – nagyon is készségesen alkalmazza a német gazdaság. A porosz Chicagóként is emlegetett Berlin jól tükrözi ezt a két világháború közötti időszakra egyébként is oly jellemző kétarcúságot – amit Jeffrey Herf reakciós modernizmusnak nevez³ –, a technológiai modernitás iránti rajongást, ugyanakkor pedig a társadalmi és politikai bizonytalanságérzésből fakadó bizalmatlanságot a tudomány és a ráció iránt. Sajátos helyzet: a modern ipar és a modern kultúra – avantgárd, feminizmus és a kommunák életforma-kísérletei – egybefonódik az ezotériával és az okkultizmussal.⁴

A Nagy Háború után: Lewis Mumford, a századfordulós nemzedék túlélője

Lewis Mumford (1895–1990) abban a New Yorkban tölti a gyermekkorát, amely éppen ezekben az években válik megapolisszá.⁵ Mindig is nosz-

- 3 Jeffrey Herf: *Reactionary Modernism. Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- 4 Erre vonatkozóan lásd: Wolfgang Schivelbusch: *The Culture of Defeat. On National Trauma, Morning, and Recovery*. Ford. Jefferson Chase. Henry Holt and Company, New York, 2003; George L. Mosse: *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich*. Grosset & Dunlap, New York, 1964.
- 5 Mumford két önéletrajzi könyvet is írt: Lewis Mumford: *Sketches from Life. The Early Years*. Dial Press, New York, 1982, illetve: Lewis Mumford: *My Works and Days: A Personal Chronicle*. Harcourt Brace Jovanovich, New York – London, 1978. Róla írt életrajzi monográfia: Donald L. Miller: *Lewis Mumford: A Life*. Weidenfeld & Nicolson, New York, 1989.

talgiával gondol vissza a nagypjával tett gyermekkori sétákra, amelyek során bejárják az akkor még vidékies negyedeket, házi kertekkel, csirkékkel, nagy, beépítetlen füves térségekkel. Ezek az élmények nyilvánvalóan befolyásolják későbbi elgondolásait egy olyan alternatív urbanizációról, amelyben megőrizhetőek a városiasodás alapvető értékei – a Mumford-féle zöld utópia ugyanis a legkevésbé sem bukolikus jellegű és városellenes – s amelyben a város gondolatok, életformák és kultúrák találkozóhelye, ugyanakkor el tudja kerülni a megapolisz elszemélytelenedett tömegéletformáját. Mumford e téren gyakorlati tevékenységet is kifejti: a húszas évek elején másokkal együtt megalapítja az Amerikai Regionális Tervezési Szövetséget (*Regional Planning Association of America*),⁶ amely bírálja a modern megapolisz technokrata koncepcióját: ez nézetük szerint nem törődik azzal, hogy a nagyvárosnak milyen hatása van saját ökológiai és kulturális környezetére, a várost övező régióra. Mumfordék ezzel szemben, a regionális szemléletből kiindulva, egy, a térségi és közigazgatási decentralizációt és az ökológiai szempontokat szem előtt tartó urbanizációs tervet dolgoznak ki, amely a tágabb vidéken szétteríti a metropolis népességét, valamint közigazgatási és kulturális funkcióit.

A modell a 19. századi új-angliai kisváros, amely azután az emberléptékű modern település archetípusaként, nagyon határozott kultúrkritikai kontextusban, újra és újra felbukkan Mumford várostörténeti műveiben. Miközben koncepciójában jelentős, az átalakuló világra reagáló hangsúlyeltolódások történnek, az új-angliai kisváros az emberszabású lakhely prototípusa marad, mind társadalmi, politikai berendezkedését, mind pedig a természettel fennálló viszonyát illetően. Városkoncepciójának lényegi eleme a városi infrastruktúra, a város épített környezete fontosságának a felismerése. A városépítészetnek alapvető szerepe van a városlakók mindennapi életére. Épített környezet és a benne élők értékvilága kölcsönös, oda-vissza meghatározottsági viszonyban áll egymással: a város mindig egy civilizáció megtestesülése. Nagyon jellemző egyik könyvének címe: *Lécek és kövek: tanulmány az amerikai építészetéről és civilizációról* (*Sticks and Stones. A Study of American Architecture & Civilization*. Norton, New York, 1924). A város infrastruktúrájának és a városlakók értékvilágának kölcsönös determináltsága azt jelenti, hogy a kövekben és lécekben – vagyis az épületekben és a város fizikai tereiben – az illető civilizáció értékei materializálódnak; másfelől pedig ezeknek az értékeknek a működéséhez, ahhoz, hogy ezek irányítsák a városlakók életének és tetteinek mikéntjét, meghatározott infrastruktúra szükséges.

6 John L. Thomas: Lewis Mumford, Benton MacKaye, and the Regional Vision. In Thomas P. Hughes – Agatha C. Hughes (szerk.): *Lewis Mumford. Public Intellectual*. Oxford University Press, New York – Oxford, 1990, 6.

Mumford városkonceptiójának és ehhez kapcsolódó politikai és ökológiai utópiájának középpontjában egy fogalompár áll: *dominium* és *communitas*, vagyis uralom és közösség kettőssége. Mumford szerint – ez tartós és alapvető eleme városkonceptiójának – az urbanizáció konkrét, egy adott civilizációban megvalósuló formája ennek a két elemnek a viszonyától függ. A város közepén emelkedő fellegvár nemcsak szimbóluma a közösség fölé magasodó, azt maga alá gyűrni akaró hatalomnak, hanem kőben történő tárgyasulása is. Hogy az alávetetés mennyire sikeres, az a *communitas*, a közösség erejétől függ. Egy adott civilizáció jellege, despotikus, avagy demokratikus mivolta e két tényező közötti erőviszonynak a függvénye. Két nagy könyvet is szentel város és civilizáció összefüggése témájának: az első az 1938-as *A városok kultúrája* (*The Culture of Cities*. Harcourt Brace, New York), a második az 1961-es – magyarra is lefordított – *A város a történelemben* (Gondolat, Budapest, 1985). Ezekben Mumford egyszerre ad összehasonlító civilizációtörténetet és ehhez kapcsolódó történetfilozófiát. Ezt nagy ívű esszéisztikus gondolatmenetek keretében teszi: ezek a művek az urbanisztika egyik első művelőjeként jelenítik meg Mumfordot, aki egyébként nemigen sorolható be a szokványos szakmai és műfaji keretek közé: nagyon jellemző, hogy mindig is ódzkodik az egy szűk területre való bezárkózástól, a specialistává válástól; önmagát *generalistaként* határozza meg.

Dominium és *communitas* ugyanúgy transzcivilizációs jellegű társadalmi-politikai működésmódok,⁷ mint az, amelyet Mumford – alighanem ez a legismertebb gondolkodásának kategóriái közül – az óriásgép (*megamachine*) metaforájával ír le.⁸ Az óriásgép a piramisépítő fáraók korától a modern bürokratikus-technokratikus legújabb kori államokig bezárólag újra és újra megjelenik: lényegében véve a hatalomközpontú társadalomszervezést jelenti. A premodern időkben élő emberek az alkatrészei, a modern időkben megjelenik a technológia, de nézete szerint a lényeg nem változik. Ez a transzcivilizációs jelleg egyben egyfajta történelemfelettséget is jelent: ez együtt jár gondolkodásmódjának utópikus jellegével. Emberséges lakható

- 7 Mumford hajlik arra, hogy absztrakciókat történelmi cselekvőként ábrázoljon: Rosalind Williams: Lewis Mumford as Historian of Technology. In Hughes–Hughes: i. m., 61.
- 8 Bár maga a koncepció az 1934-es *Technics and Civilization*-ben lényegében már megvan, Mumford a metafora tartalmát az 1967-es *The Myth of the Machine* I. kötetében fejti ki részletesen: Lewis Mumford: *The Myth of the Machine. Technics and Human Development*. Secker&Warburg, London, 1967, 188–211. Mumford műveiből megjelent egy magyar válogatás, amelynek két kiadása is van: Lewis Mumford: *A gép mítosza*. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette és az utószót írta Kodolányi Gyula; ford. Csillag Veronika és Lukin Gábor. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986; 2000.

civilizáció és emberséges lakható város az, amelynek uralkodó, életformáló értékei a közösségben gyökeredznek: kooperáció, szolidaritás, horizontális jellegű társadalmi kapcsolatok. Ez a felfogása meghatározza civilizációtípológiáját. Utóbbi mögött egy, az anarchizmusból sokat merítő történetfilozófia áll; Mumfordot nagyban inspirálja a 19. századi orosz anarchistának, Pjotr Kropotkinnak (1842–1921) kölcsönös segítség-teóriája.⁹ Ő maga is azt gondolja – hasonlóan a darwinizmusból kiinduló Kropotkinhoz –, hogy a kooperáció mint cselekvési stratégia olyan természettörvény, amelynek érvényesülnie kell az emberi közösségek berendezkedésében. Ehhez kapcsolódik az a Darwin-olvasata, amelyben nagyon élesen visszautasítja a *struggle for survival* szociáldarwinista teóriáját.¹⁰ Darwin jelentőségét – ismét csak Kropotkinhoz hasonlóan – éppenséggel abban látja, hogy felismerte az ökoszisztémákat alkotó fajok egymásrautaltságát.

A civilizációk Mumford koncepciójában aszerint kapnak pozitív vagy negatív értékelést, hogy mennyiben képesek a *communitas* értékelveivel ellensúlyozni a hatalom dominatív törekvéseit, képesek-e megállítani, korlátozni az önnön hatalmi potenciáljának állandó növelésébe szédülő politikai vezetőt vagy vezetőréteget – lett légyen szó az antik istenkirályokról, modern diktátorokról, oligarchiákról és különböző pártgrémiumokról. Mumford történetfilozófiája – a két világháború közötti kultúrkritika jellemző jegye ez – kifejezetten anti-progresszivistá. Szó sincsen – mondja – értékakkumulációról, valamiféle teleologikus, hegeli-marxi szellemben elképzelt történelmi folyamatról. Ugyanakkor a spengleri szabású hanyatláselméletet is elutasítja: egyfajta ciklikus koncepció az övé. Az antik görög polisz civilizációját – amelyben az agora fölébe kerekedik a fellegvárnak – az uralomra alapozott, birodalmi jellegű kései hellenisztikus és római civilizáció követi, ezt viszont ismét csak az emberszabású, a középkori városban megtestesülő civilizáció, amely azonban az európai kontinensen a barokk napkirály bürokratikus abszolutizmusába torkollik. Utóbbi nő azután át a modern, technológiára és az újkori mechanisztikus világrépre alapozott, a természet fölött gyakorolt egyetemes hatalom igényével fellépő

- 9 Kropotkin a teóriát 1902-es könyvében fejti ki: Peter Kropotkin: *Mutual Aid. A Factor of Evolution*. McClure–Phillips, London, 1902; magyarul: Kropotkin Péter: A kölcsönös segítség mint természettörvény. [Rövidített kiadás.] Fordította Dr. Madzsar József. Athenaeum, Budapest, 1908; Kropotkin Péter: *Kölcsönös segítség mint természettörvény*. Teljes kiadás. Ford. Dr. Madzsar József. Népszava, Budapest, 1924.
- 10 Mumford értelmezésében az élethalálharc-teória valójában a 19. századi kapitalizmus valóságából származik, s az ezt hangsúlyozók ezt az embertelen rendszert akarták legitimálni természettörvénnyé avatásával: Lewis Mumford: Darwin. Mythology and Ecology. In Lewis Mumford: *Interpretations and Forecasts*. 1922–1972. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1972, 193–198.

uralmi civilizációba; ennek megtestesülései a sokmillió 20. századi metropoliszok. Azonban Mumford nem fogadja el, hogy ez végzetserű történelmi mozgás lenne. Még mindig van esély a *communitas* fölülkerekedésére – itt jön be a koncepcióba az utópia, mégpedig a zöld utópia.

Ökológiai kultúrkritika, életreform és kommunák: Németország

Németországnak alapvető szerepe van a modern ökológiai diskurzusban – Anna Bramwell pikírt kérdése, hogy vajon az ökológia nem német betegség-e, minden bizonnyal túlzó, de nem teljesen alaptalan.¹¹ Mumford első kézből ismeri a két világháború közötti német ökológiai irányultságú kultúrkritikai és technikafilozófiai diskurzust. Ezt nagymértékben megkönnyíti az, hogy német anyjának köszönhetően anyanyelvi szinten bírja a német nyelvet és jól ismeri a német kultúrát.

KacsARINGÓS, szerteágazó története van az ökológiai beállítottságú német kultúrkritikának, amely gyökereivel még a 19. századba nyúlik vissza, s amely a század második felének rapid – mély individuál- és kollektív pszichológiai traumákat, komoly társadalmi és politikai feszültségeket gerjesztő – német modernizációjába ágyazódik. Ha egészen pontosak akarunk lenni, akkor az Osztrák–Magyar Monarchiáról, mégpedig nemcsak a kétfejű monarchia német–osztrák részéről, hanem a transzljajtán területek német nyelvű – ám nyelvi asszimiláción átmenő és a magyar nyelvet átvevő – és német kultúrájú városairól is szó van itt. Ezt bizonyítja a századforduló évtizedei életreform-mozgalmainak talán legismertebb példája, a szimbolikus 1900-as évben a svájci–olasz határon, Asconában alapított reformkommuna. Maga a vállalkozás sokféle forrásból táplálkozik: a korabeli életreform-mozgalom,¹² a freudizmus, a 19. század végi tudományos paradigmaváltást kísérő okkultista reneszánsz,¹³ a természetet uralni akaró törekvő modern technológia

- 11 Anna Bramwell: *Ecology in the 20th Century. A History*. Yale University Press. New Haven – London, 1989, 175–208.
- 12 Ascona és az életreform összefüggéséről lásd: Gernot Böhme: Monte Verita. In Németh András – Ehrenhard Skiera (szerk.): *Rejtett történetek. Az életreform-mozgalmak és a művészetek*. Műcsarnok, Budapest, 2018, 137–144.
- 13 A tudomány és a vallásos – okkult-mágikus gondolkodás viszonya történetének meglehetősen irodalma van. David Noble technológiatörténész tézise szerint a tudományos-technikai gondolkodás valójában a legújabb időkig összefonódik a vallási

iránti averzió, a kereszténységet elutasító újpogányság és az ehhez társuló boszorkányság mozgalma,¹⁴ anarchizmus, keleti filozófiák iránti érdeklődés, Gandhi és Tolsztoj – mindez kultúrkritikai perspektívába illesztve és erős ökológiai szenzitivitással megfűszerezve. A cél a természetközeli életmód egy kommuna keretei között, egy generációs lázadás formájában.¹⁵ Ascona monográfusa, Martin Green a mozgalmat a hatvanas évek ellenkultúrája történelmi előképének látja, a modern társadalom életmódját és gondolkodását megkérdőjelező, válságperiódusokban újra és újra megjelenő alternatív mozgalmak fontos láncszemének.¹⁶

Ascona három legismertebb alakja Gusto Gräser, Otto Gross és Rudolph Laban. Gusto Gräser brassói származású, Laban pozsonyi, míg Gross grazi. Közös bennük a lateiner-hivatalnoki származás, a középosztályból jönnek. A századfordulón huszonévesek, és lázadnak az apák civilizációja ellen. Gräser afféle – Green erősen hangsúlyozza ezt a párhuzamot – őshippi: vándoréletmód, vegetarianizmus, keleti filozófiák, pacifizmus. Otto Gross a pszichoanalízis első generációjának egyik legtehetségesebb alakja; Sigmund Freuddal is kapcsolatban áll, mígnem aztán összekülönböznek, ezt követően a mester kiátkozza a pszichoanalitikus anyaszentegyházból.¹⁷ Utána szakadárként járja a maga Asconába vezető útját. Gross sajátos módon elegyíti a nemzedéki lázadást a pszichoanalitikus megalapozású történetfilozófiával, az újpogány Földanya-kultusszal és az anarchizmussal. Apjával, Hans Gross-szal – jogász, a korszak egyik legismertebb kriminológusa, aki évtizedekig forgatott kézikönyvet ír e témában – való erős konfliktusát általánosítva, a freudi elmélet felhasználásával

inspirációval és mozgatórugókkal: David Noble: *The Religion of Technology. The Divinity of Man and the Spirit of Invention*. Alfred A. Knopf, New York, 1998. Jason Á. Josephson-Storm, amerikai vallásfilozófus szerint a varázstalanítás, vagyis a modernitás mítosztalan mivoltát kimondó tétel valójában a modernitás központi mítosza, amely – ha az eszmetörténet és az empirikus vallásszociológia eszközeivel vizsgáljuk meg a kérdést – nem igazán állja meg a helyét: Jason Á. Josephson-Storm: *The Myth of Disenchantment. Magic, Modernity and the Birth of the Human Sciences*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 2017. Az *Inference* című vallástudományi szemle-folyóiratban kiterjedt vita indult a könyvről: <<https://inference-review.com/article/dialectics-of-darkness>>.

- 14 A téma történeti feldolgozását adja Ronald Hutton: *The Triumph of the Moon. A History of Modern Pagan Witchcraft*. Oxford University Press, Oxford, 1999.
- 15 A kommuna története: Robert Landmann: *Ascona Monte Verita. Auf der Suche nach dem Paradies*. Benziger Verlag, Zürich–Köln, 1973.
- 16 Martin Green: *Mountain of Truth. The Counterculture Begins. Ascona, 1900–1920*. Published for Tufts University by University Press of New England, Hannover–London, 1986.
- 17 Munkásságának jelentőségéről lásd: Friedrich Melinda: Otto Gross, az elfeledett kultúrforradalmár. *Thalassa*, 2006 (17):2–3, 33–56.

felvázol egy történetfilozófiai koncepciót: ebben az őskor matriarchális aranykorát felváltó patriarchális civilizációt kárhoztatja a modern individuuum lelki torzulásaiért. Korának modernitását ennek a patriarchális dominatív-agresszív civilizációnak a kiteljesedéseként látja: maskulin, hideg racionalitásától hajtva erőszakot tesz a nőn és a természetben. A kiút: visszatérés a feminin gondolkodáshoz, s az elnyomó, maskulin keresztény Isten imádata helyett az ősi Magna Mater kultusza. Nagyon erős az erotika és a testiség felszabadító potenciáljának hangsúlyozása: Gross Asconában újraéleszti Astarté, a babiloni szerelemistennő kultuszát, sajátos módon elegyítve a pszichoanalitikus terápiát orgiasztikus jellegű kultikus cselekményekkel. A test emancipációja a jeges ráció uralma alól egyébként is központi motívuma a mozgalomnak. Az egész ember, vagy ember-egész a testben manifesztálódik. Ezért van központi jelentősége a felületen lebegő ráció alatti mélyrétegekből jövő testbeszédnek, gesztusoknak, és mindekenelőtt a táncnak. Rudolph Labannak – akit a magyar táncművészet Lábán Rudolf néven, magyarként tart számon –, a talán legismertebb asconainak, a modern táncművészet egyik megalapítójának koncepciójában a tánc beszéd; pontosabban fogalmazva a tánc az igazi beszéd, amely jóval mélyebben, átfogóbban és teljesebben fejezi ki azt, amit az ember mondani akar, mint a sekélyes, egydimenziós, logocentrikus verbális kommunikáció.¹⁸

Igencsak tarka kulturális csomag ez, sok minden kijöhet belőle: mint ahogyan ki is jön. A következőkben a fejleményeket voltaképpen témánk, Lewis Mumford utópiája felől értelmezzük: az érdekel bennünket, hogy Mumford hogyan adaptálja a századfordulóra visszanyúló ökológiai szenzitivitású német tradíciót. Ascona azért érdekes, mert számos későbbi fejleményhez kapcsolható közvetlenül vagy közvetve. Asconának ugyanis igen nagy az értelmiségi holdudvara: Max Webertől Hermann Hesséig, T. H. Lawrence-ig, vagy éppen Isidora Duncanig sok mindenki megfordul itt. A korszak kavargó, szinkretisztikus jellegű kultúrkritikai irányzatai között nagy az átjárás. Az 1920-as évek utópisztikus német kommunáiban ott vannak azok, akik tudnak Asconáról. A vagabund, Németországot még a háború előtt maga készítette lakókocsin – népes családjával együtt – bejáró, és a béke evangéliumát prédikáló, a német és svájci városok utcáin – időnként kitiltják egyikből-másikból csavargásért és koldulásért – a két háború közötti években is felbukkanó Gusto Gräser követendő mintát jelent a húszas évek mezítlábas profétáinak.¹⁹

18 Green: i. m., 98. Laban táncelméletének téziseit könyvalakban is megjelentette: Rudolf von Laban: *Die Welt des Tänzers*. Fünf Gedankenreigen. Seifert, Stuttgart, 1920.

19 Ulrich Linse: *Barfüßige Propheten. Erlöser der zwanziger Jahre*. Siedler, Berlin, 1983.

Az eszmetörténet felől nézve a dolgot két olyan századfordulós mozgalmat kell említeni, amely a természethez való viszonyt gyakorlati módon, egy életpraxis keretében helyezi a középpontba; ezek generációs jellegűek, és eszmék igen erősen beleágyazódnak a kortárs ökológiai kultúrkritika mátrixába: a német romantikához szorosan kapcsolódó *Wandervogel-mozgalom* és az abból kinövő *Jugendbewegung-mozgalom*. 1913 októberében, a hesseni Hohen Meißner hegyen szervezik meg azt a nagyszabású ifjúsági találkozót, az ún. Szabad-Német Ifjúsági Napot (*Freideutscher Jugendtag*), amelyen Gusto Gräser is beszédet mond,²⁰ és az Asconával ugyancsak szimpatizáló Alfred Weber is üdvözli a gyűlést,²¹ s amelynek 900 résztvevője van, 13 ifjúsági szervezetet képviselve. A találkozót az 1813-as lipcsei csata 100 éves évfordulójára időzítették, megemlékezésként a szabad Németország kezdeteire. A Németországban ekkor egyre inkább erősödő militarizmussal és háborús hangulattal ellentétben pacifista intenciók állnak mögötte.

Ludwig Klages hosszú esszéjét ír a találkozó alkalmából.²² Klages esszéje, a *Mensch und Erde* az ökológiai kultúrkritika programadó írása: sűrítve tartalmazza mindazokat a motívumokat, amelyek majd ennek a tradíciónak lényegi magjává válnak. Nem annyira maguk az eszmék újak itt, hanem az az átfogó vonatkoztatási keret, amelybe a szerző beilleszti azokat. A szöveg hatását fokozza a szuggesztív, magával ragadóan szenvedélyes stílus. Minden korszaknak megvannak a maga uralkodó szlogenjei – állapítja meg gondolatmenete elején. A modern kornak három ilyen van: a haladás, a kultúra és a személyiség. Klages anti-progresszivistá történelemfilozófiája nagyon határozott technológiakritikával és a modern tudomány iránti erős averzióval társul. A legnagyobb baj az, hogy a haladáskultusz öncéllá vált és a természet leigázásához vezetett. A modern ember racionalitása – Klages vitalista filozófiájának központi tétele *Geist* és *Seele*, Szellem és Lélek szembeállítása – következtében elidegenedett a Föld-Anyától, és a természet kirablójává, leigázójává vált. A természethez való viszony vonatkozásában az archaikus, premodern kultúrák és a modern technikai civilizáció alapvetően különböznek. A régiek számára a Föld még élőlény volt, amellyel harmóniában éltek, részének tudták magukat, s amelyet rituálékkal és tabukkal védelmeztek. Ám a kereszténység száműzte a régi isteneket, s megfosztotta a természetet éltető erőitől – Klages jó fél évszázaddal megelőzi Lynn White Jn. híres cikkének sok vitát kiváltó alapgondolatát az ökológiai válság és kereszténység

20 Green: i. m., 140.

21 Walter Z. Laqueur: *Young Germany. A History of the German Youth Movement*. Routledge – Kegan Paul, London, 1962, 34.

22 Klagesről lásd: Josephon-Storm: i. m., 213–226,

összefüggéséről.²³ Erősen befolyásolja a német romantika, mindenekelőtt Schiller; idézi *Görögország istenei* (Die Götter Griechenlands) című versének azt a részletét, amelyben a költő amiatt kesereg, hogy a régi istenek vidám világát maga alá gyúrta az új, komor Isten örömtelen kora.²⁴ Klages szerint a kereszténységnek alapvető szerepe volt abban, hogy a fölemelkedő kapitalista technológiai civilizáció olyan lett, amilyen: ez oltotta bele a modern világba azt az expanziós kényszert (*Erweiterungsdrang*),²⁵ amely a nem keresztény fajok és a Föld leigázásához vezetett.

- 23 Lynn White Jr. nagy vitát kiváltó, 1967-es, a *Science*-ben megjelent híres írásában korunk ökológiai válságának történeti gyökereit keresve úgy vélekedik, hogy a kereszténység elidegenítette az embert a természettől; miután Isten a világon kívül van, a természet megszűnik tabukkal védett, szentként tisztelt szféra lenni. Az írás nagy vitát gerjeszt, John Arthur Passmore ausztrál filozófus vitatja White-nak azt a meglátását, miszerint a bibliai teremtéstörténet Ádám teremtését elmesélő része – „És monda Isten: Teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra; és uralkodjék a tenger halain, az ég madarain, a barmokon, mind az egész földön, és a földön csúszó-mászó mindenféle állatokon.” (Teremtés könyve 1:26) – eleve meghatározta volna azt, hogy a későbbiekben az európai kereszténység embere magát a teremtmények ura pozíciójába helyezze. Passmore szerint a *Teremtés Könyvének* van egy másik olvasata is, amelyből nem a természet fölötti technológiai uralom, hanem az embernek a természet iránti felelőssége következik. S valóban: lehetséges a teremtéstörténet egy másik szöveghegyére hivatkozni, amelyből nem a dominancia isteni jóváhagyása, hanem az ember megbízotti mivoltából következő gondoskodói kötelezettsége olvasható ki: „És vevé az Úr Isten az embert, és helyezteté őt az Éden kertjébe, hogy művelje és őrizze azt.” (Teremtés könyve 2:15). Ám ez nem feltétlenül cáfolja White fő állítását, miszerint a nyugati középkor ténylegesen inkább az uralom perspektívájából értelmezte a szöveget. Erre vonatkozóan lásd: Lynn White Jr.: *The Historical Roots of Our Ecologic Crisis*. *Science*, 1967 (155):3767 (10 March), 1203–1207. A szöveg magyarul is hozzáférhető: Lynn White Jr.: *Ökológiai válságunk történeti gyökerei*. Ford. Kiséry András. In Lányi András (szerk.): *Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*. Osiris, Budapest, 2000, 27–35; illetve John Arthur Passmore: *Man's Responsibility for Nature. Ecological Problems and Western Traditions*. Duckworth, London, 1974. White, a középkori technológiatörténet kutatójaként egyébként több könyvben is érvel amellel, hogy a középkori kereszténység döntő szerepet játszott a technológia pozitív társadalmi megítélésében: Lynn White Jr.: *Medieval Technology and Social Change*. Clarendon Press, Oxford, 1962; illetve úő: *Medieval Religion and Technology. Collected Essays*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1978.
- 24 Északon kelt fagyasztó szelekben
mind lehullott ez a szép virág;
hogy egy isten gazdagabb lehessen,
elenyészett az isten-világ.
(Rónay György fordítása)
- 25 Ludwig Klages: *Mensch und Erde. Sieben Abhandlungen*. Eugen Diederichs Verlag, Jena, 1929, 34.

Az ökológiai doboz és a helyi tradíciók

Hogyan sáfarkodik a Nagy Háború utáni ökológiai kultúrkritika ezzel a fölöttébb szinkretisztikus századfordulós örökséggel, amelyben együtt van generációs lázadás, faji misztika, természetmisztika, újpogányság, kereszténységkritika, technológiaellenesség és logofóbia? A két világháború közötti szellemi-kulturális légkörben alakul ki – Anna Bramwell terminusát kölcsönvéve – az az ökológiai doboz, amelynek tartalmából a későbbi zöld gondolkodás sok mindent megörökölt. A doboz tartalmának tetemes hányada a német gondolkodásból származik – ez indokolta a 19–20. század fordulójára visszanyúló német konstelláció összefoglalását. Zavarba ejtően sok minden van ebben a dobozban: hanyatlástörténeti narratíva, organicista társadalomkép, holisztikus szemlélet, technológiakritika, természetvédelem, a felvilágosodás elvetése, biogazdálkodás, a paraszti életforma regenerációja, nagyváros-ellenesség. A doboz tartalma, a benne lévő tételek egymáshoz viszonyított aránya vagy éppen valamely elem hiánya országoként és kultúránként változik. Ez nagyon lényeges: bármennyire is erős a német import, annak konkrét érvényesülési módját a helyi kulturális tradíció, annak tartalma és az ökológiai problémák iránti fogékonysága határozza meg.

A brit ökológiát kétségkívül inspirálja a német gondolkodás,²⁶ ám aligha tagadható a 19. századba visszanyúló saját hagyomány létezése: egyfelől a romantikus angol költészet – William Wordsworth, Samuel Coleridge –, míg másfelől a viktoriánus romantikus antikapitalista gondolkodás – Thomas Carlyle, William Morris, John Ruskin²⁷ – adják ennek a kereteit. Organikus szemlélet, a világ gépiessé válásának bírálata, természetkultusz, gőzgép- és nagyváros-ellenesség, bukolikus világkép, a középkori kézművesség életformájának szembeállítása a modern gyárilap munkásának egyszemélyes, sivár létével – ezek a brit ökológiai kultúrkritika fő hívószavai. A társadalomkritika időnként társul az ökológiai utópia gyakorlati megvalósításának szándékával. John Ruskin azzal a céllal alapítja 1871-ben a Szent György Egyesületet, hogy az ipari kapitalizmus embertelen világával szemben élhető alternatívát hívjon életre, és vidéki körülmények között élessze föl a középkori kézműves kreatív, az alkotás örömét átélő és az élet teljességét megélt életformáját. A Szent György Egyesület területéről kitiltják a gőzgépeket. Ám ez nála sem jelent általános technológiaellenességet. Esztétikai gyökerű averzióról van; olyan technológiát akar, amely nem csúfítja el, teszi tönkre a természetet.

26 Bramwell: i. m., 104–132.

27 Erre vonatkozóan lásd: Herbert L. Sussman: *Victorians and the Machine. The Literary Response to Technology*. Harvard University Press, Cambridge/MA, 1968.

Az amerikai helyi tradíció kereteit a transzcendentális filozófiai tradíció jelöli ki: mindenekelőtt Ralph Waldo Emersonra és Henry David Thoreau-ra kell gondolnunk.²⁸ Lewis Mumford összekötő kapocs a helyi, a brit és az európai kontinentális hagyomány között; egyfelől kapcsolódik a 19. századi és a két világháború közötti külföldi kultúrkritikához, másfelől pedig ragaszkodik a republikánus-demokrata és pragmatikus amerikai tradícióhoz. Nézeteiben e két forrást elegyíti. Van még egy nagyon lényeges inspiráció: Patrick Geddes (1858–1932) edinburghi biológusnak, szociológusnak és várostervezőnek a regionális tervezési koncepciója, holisztikus biológiája, valamint történetfilozófiája.²⁹ A végeredmény olyan utópia, amely sokat merít a viktoriánus technológiakritikából, Geddes teóriájából, az ökológiai beállítottságú német kultúrkritikai hagyományból, különös tekintettel az első világháború utáni technikafilozófiai diskurzusra; ám elutasítja annak, ugyancsak a háború után kibontakozó, autoriter társadalom- és politikafilozófiai implikációit. Mumford ökológiai szemléletének a középpontjában az az elgondolás áll, hogy az emberi történelem kulcsa az emberi civilizációk természethez való viszonya. Az ember az egyetlen olyan biológiai faj, amely aktív módon adaptálódik természeti környezetéhez; szisztematikus módon átalakítja azt. Ez a technológia segítségével történik. Ez magyarázza kitüntetett érdeklődését a technológia története iránt. Ennek gyümölcse a maga korában úttörőnek számító 1934-es könyve, a *Technics and Civilization*.

Politikai értelemben az ökológiai érzékenységu német kultúrkritika nagyon különböző csatornába képes becsatlakozni. Az első világháború utáni Németországban az ún. konzervatív forradalom lesz az a laza, nagyon sokféle tartalmat magába olvasztani képes fogalmi keret,³⁰ amelyben természetmisztika, természetvédelem, modernitáskritika, logofóbia, újpogányság, faji misztika – amelyek a *völkisch*-mozgalomban is kezdetűl fogva ott vannak

- 28 Peter Hay: *Main Currents in Western Environmental Thought*. Indiana University Press, Bloomington–Indianapolis, 2002, 7–9. Ralph Waldo Emerson egy programadó esszét is írt: *The Transcendentalist* címmel. Lásd: In uő: *Essays and Belles Lettres. English Traits Representative Men & other Essays*. J. M. Dent & Sons – E. P. Dutton & Co., London – Toronto – New York, 1932, 342–357.
- 29 Geddes és Mumford igen közeli személyes kapcsolatban álltak egymással, levelezésüket is kiadták: Frank G. Novak Jr. (szerk.): *Lewis Mumford and Patrick Geddes: The Correspondence*. Routledge, London – New York, 1995.
- 30 A konzervatív forradalom fogalmára vonatkozóan lásd: Armin Mohler: *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918–1932. Ein Handbuch*. Dritte, um einen Ergänzungsband erweiterte Auflage. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1989; Roger Woods: *The Conservative Revolution in the Weimar Republic*. Macmillan, London, 1996; magyarul: Karácsony András: A konzervatív forradalom utópiája a két háború közötti Németországban. *Századvég*, 2005 (10):1, 69–104.

– megtalálja a maga helyét. A weimari korszak egymást követő és az 1933-as hitleri hatalomátvételhez vezető kríziseinek eredményeképpen Németországban ennek az eleve nagyon heterogén gondolkörnek számos eleme beépül az autoriter és fasiszta politikai ideológiákba.³¹ Történik mindez annak a jellegzetesen két világháború közötti német reakciós modernizmusnak a szemantikai mezejében, amely igen határozottan igenli a technológiai modernizációt, ám elutasítja a modernitás társadalmi és politikai implikációit: a modern individuumot, az erre alapozódó társadalmi berendezkedést és politikai demokráciát. Hogy ez nem szükségképpen történik így, hanem egy esetleges konstelláció eredménye, azt éppen Lewis Mumford ökológiai koncepciója bizonyítja. Ő az, aki – következetesen ragaszkodva az egyéni szabadságnak és invenciónak a Jeffersonig visszamenő republikánus és demokratikus-populista gondolatvilágban elsődlegesnek tekintett értékeihez – a holisztikus ökológiai kultúrkritikát megszabadítja az autoriter ballaszttól. Az első világháború utáni helyzetben ez szükségképpen utópisztikus keretben történik – így születik meg a kis, helyi zöld közösségekből felépülő világ mumfordi utópiája.

„Az a világtérkép, amelyiken nincs rajta Utópia,
még azt sem érdemli meg, hogy rápillantsunk.”

Az idézet Mumford 1922-es utópiakönyvének a mottója. Az *utópiák története* egy 27 éves szerző első kötete,³² a későbbi terjedelmes kötetek, nagy civilizációtörténeti áttekintések előfutára. Az első világháború utáni évek légkörének jellegzetes sajátossága a „minden egész eltörött” érzése, amely számos nyelven és számos helyen fogalmazódik meg ezekben az években. Mögötte az értékeit veszített világ, a magyar kortárs, Hamvas Béla megfogalmazásában a „nagyon rossz valóság” érzete.³³ Ebből a kiindulásból következik a feladat: meg kell keresni azokat az értékeket, amelyekre támaszkodva emberséges, a réginel és a háború katasztrófájához vezetőnél

31 Franc-Josef Brüggemeier – Mark Cioc – Thomas Cell (szerk.): *How Green Were the Nazis? Nature, Environment, and Nation in the Third Reich*. Ohio University Press, Athens/OH, 2005.

32 Lewis Mumford: *The Story of Utopias*. George G. Harrap & Co. Ltd., London–Calcutta–Sydney, 1923.

33 Erre vonatkozóan lásd korábbi írásomat: Kovács Gábor: A 'nagyon rossz valóság' és a gondolat hatalma. *Liget*, 2019 (33):6, 63–106. <<https://ligetmuhely.com/liget/a-nagyon-rossz-valosag-avagy-a-gondolat-hatalma/>

emberségesebb és élhetőbb világ építhető föl. A történelmet az utópikus eszmék mozgatják – ez Mumford könyvének alapgondolata. A fogalmat a szerző nagyon tág értelemben használja: az embernek minden olyan gondolata ebbe a kategóriába tartozik, amelyek segítségével felépítjük és berendezzük a világot, amelyben élünk. Kifejezetten idealista történelemkép ez, amelyben az eszmék formálják a valóságot. Ez addig lehetséges, amíg hisznek ezekben az eszmékben – performatív, valóságalkotó potenciáljuk ennek a hitnek a függvénye. Ebből a koncepcióból következik Mumfordnak az a meggyőződése, hogy ezt a potenciált elveszített eszmékre vagy *idolumokra* épített intézmények füstként illannak el,³⁴ s helyüket új, erős eszmék foglalják el, amelyekre más, emberszabású intézményeket lehet építeni. Ezért fontos az utópia: ez szállítja az új eszméket. Alapvetően két fajtája van: az egyik a menekülési utópia, amely egyfajta intellektuális kábítószer; nem átalakítani akarja a valóságot, menekülni igyekszik belőle. A másik, a rekonstrukciós utópia viszont megváltoztatni.

A modern kor négy, önmagát túlélő idolumra alapozódik – ez az utópia-könyv alapgondolata.³⁵ Ezek a következők: (1) a fogyasztásra és a vele járó passzív életformára épülő, a premodern világban születő, aztán a modern korban általánossá váló életmodell szerepébe lépő *nemesi kúria*; (2) az ezt fenntartó, a produktivista, bérmunkás-életformára épülő, a 19. századi kapitalizmusban gyökerező *kokszváros*; (3) a hét közben a kokszváros gyáraiban robotoló munkások számára a nemesi kúria fogyasztói életformáját a modern technológia eszközeivel tömegméretekben biztosító *megapolisz*; (4) a megapolisz elbűvölt, becsapott fogyasztóinak és valós hasznélvezőinek – a *big business* profitját zsebre tevőknek – állítólagos összetartozását propagáló *nemzetállam*.

Mumford – hosszú életének évtizedei alatt bizonyos hangsúlyeltolódásokat mutató, de alapstruktúráját azért megőrző – gondolkodásának alapja a történelmi perspektívába helyezett *ember – közösség – természet* reláció. A koncepcióhoz erősen a pszichoanalízis (Freud és Jung) által inspirált antropológia társul, ahistorikus és historikus elemekből összerakva. Átveszi Freudtól a hármas osztatú – ösztön-én, én, felettes én – emberi pszichémodell, amelyet historizál, és – saját igényeinek megfelelően erősen átalakítva – beemel koncepciójába. A psziché három rétegének kiegyensúlyozott viszonya nemcsak az egyén, hanem a közösség egészségének is sine qua non-ja. A felettes énnél nem a represszív, hanem az ösztön-ént a kultúra szimbólumkészletének segítségével humanizáló funkciója a

34 Mumford: *The Story of Utopias*. Id. kiad. 234.

35 Az idolum-teóriát részletesen kifejtettem korábban: Kovács Gábor: Lewis Mumford és az ökológiai utópia születése. *Korunk*, 2019:2, 68–77. <https://epa.oszk.hu/00400/00458/00651/pdf/EPA00458_korunk-2019-02_068-077.pdf>

lényeges.³⁶ Kultúra és ösztön-én dichotómiája Prospero és Kalibán kettőségeként jelenik meg; Kalibán nyers, állati vitalitását a kultúra varázshatalmával kell megfékezni. Mindez közösségi szinten, történelmi dimenzióban jelenik meg: a társadalmak és civilizációk akkor egészségesek és prosperálnak, ha a kettő kiegyensúlyozza egymást. Ha Prospero túl erős, az gúzsba köti a társadalom elemi vitalitását. Kalibán dominanciája a barbárság fölülkerekedéséhez vezet: Mumford a huszadik század barbár és véres eseményeit – a második világháború után, 1954-ben, a hidegháború idején – Kalibán fölülkerekedésével magyarázza.³⁷ Az ösztön-én és felettes-én dualizmusa mellett alapvető szerepet játszik nála egy másik – a már korábban tárgyalt század eleji kultúrkritikából ismerős – antitetikus fogalompár, női és férfi princípium kettősége, ugyancsak történelmi dimenzióba emelve. A paleolit korszak brutálisan macsó vadásza patriarchális társadalmi modelljének és a neolit korszak matriarchális, földművelő kisközösségi modelljének kettősége ott munkál minden későbbi civilizációban.³⁸ A modern hatalmi-technológiai civilizáció a nőn és a természetben erőszakot tevő vadász mentalitásának dominanciáján alapul – a gondolat majd óriási karriert fut be az ökofeminizmusban.

A zöld utópiák hálózata: a communitas győzelme a fellegvár fölött

Elvont általános helyett lokális és konkrét, mechanikus helyett organikus, absztrakt, hatalom-centrikus nemzetállam és megapolisz helyett az ökoszisztémába illeszkedő, demokratikusan (ön)kormányzott kisvárosok hálózata. Ez Mumford háború utáni utópiájának lényege. S bár a későbbiekben – a második világháború és az azt követő hidegháború valóságával szembesülve – feladja az utópia valóságformáló erejébe vetett hitet, s már nem bízunk abban, hogy a „kicsiny kovász is képes arra, hogy megkelessze az egész kenyert”,³⁹ az a meggyőződése mindvégig megmarad, hogy korunk hatalmi techno-civilizációja átalakításának archimédeszi pontja egy

36 Lewis Mumford: *The Uprising of Caliban*. In uő: *Interpretations and Forecasts*. Id. kiad. 341.

37 Uo. 344–345.

38 Ennek részletes kifejtése: Enkidu és a szajha. In Kovács Gábor: *Két part között mindörökké?* Liget, Budapest, 2018, 96–108.

39 Mumford: *The Story of Utopias*. Id. kiad. 307.

új organikus világkép kell, hogy legyen. Élete végén úgy véli, hogy ehhez olyan pszeudo-vallási világnézeti konverzióra szükséges, amelynek közép-pontjában az élő valóság szeretete áll:

a szeretet összes jelentését értem ezen: szeretet mint erotikus vágy és nemzőképesség. Szeretet mint szenvedély és esztétikai élvezet, amely elidőzik a szépségről alkotott képeinél. Szeretet mint együttérzés és felebaráti segítőkészség, amely mindenkit adományaiban részesít, akinek erre szüksége van. Szeretet mint szülői gondoskodás és áldozat. Szeretet mint önnön tárgya túlértékelésének csodás képessége, amellyel fölmagasztalja és átlényegíti azt, életre keltve valamit, amelyet csak a szerető képes látni. Ebben a pillanatban ilyesféle megváltó és mindent átölelő szeretetre van szükségünk, hogy megmentjük a földet és a rajta lakozó teremtményeket a gyűlölettel teli erőszak és a pusztítás esztelen erőitől.⁴⁰

40 Mumford: *The Myth of the Machine. The Pentagon of Power*. Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1970, 486. (Saját fordításom.)